

Olsztyn 22.05.2023

Prof. dr hab. Norbert Kasperek
Katedra Historii Polski
Instytut Historii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

**Recenzja pracy doktorskiej mgr. Janusza Danieluka
pt. *Majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim w
latach 1868-1915. Promotor: dr hab. Karol Łopatecki, prof. UwB,
Białystok, ss. 338, bibl. tab.***

Pan mgr Janusz Danieluk podjął się niezwykle ważnego zadania, zaprezentowania i przeanalizowania jak pisze we *Wstępie* (s.7) majątków instrukcyjnych: „Wykształciły się one na terytorium zachodnich guberni w wyniku wdrożenia Przez Ministerstwo Dóbr Państwowych *Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe osiedlić się w tych guberniach*”. Tytuł długi, ale oddaje całkowicie tematykę rozprawy. Realizacja tego zamierzenia, jak wynika z tytułu pracy, oznacza opracowanie zagadnień związanych *de facto* z dziejami Obwodu Białostockiego.

Ramy chronologiczne są poprawne i akceptowalne, tematycznie dysertacja znacznie wykracza jednak poza tytułowy rok 1865. Nie wiem czy można to traktować jako zarzut, że Autor starał się (s. 26 i n.) omówić dzieje Obwodu Białostockiego (a potem i guberni) od jego czasów powstania. Dobrze, że mocno tego nie rozbudowywał. Nakreślając cel pracy Doktorant przyjął, że przede wszystkim analiza materiału źródłowego ma pozwolić na odpowiedź na zasadnicze pytania związane z badaną problematyką. Podstawowe znacznie mają w tym przypadku źródła dokumentowo-aktowe,

pracowicie i dobrze zestawione w *Bibliografii* (s.324-338). Autor dysertacji korzystał – co w Jego przypadku jest bardziej niż naturalne – z Archiwum Państwowego w Białymstoku (14 nierównych liczbowo Zespołów), z Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznym w Wilnie (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas), z koszmarne dużego Zespołu *Kancelaria generała – gubernatora wileńskiego* (F.378) oraz materiałów z Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevkių Biblioteka. Tu drobiazg - całość nazywa *Źródła Archiwale*, ale czy Biblioteka Wróblewskich się w tym mieści? Czy nie lepiej „po starodawnemu” nie nazwać tego po prostu rękopisy? Uprzedzam ewentualną uwagę - maszynopis z Archiwum też tak nazywamy. Doktorant nie pominął również kluczowych wydawnictw źródłowych (*Źródła drukowane*), przeważają rosyjskojęzyczne dokumenty prawa. Szkoda, że w dziale *Opracowania* w tejże *Bibliografii* (s. 326-338) Autor nie pokusił się o rozwinięcie pełnych imion, nie po dał tłumaczy (np. w pracy *Pod władzą carów*). Jednak – mimo drobnych uwag - można stwierdzić, że podstawa źródłowa oraz wykorzystana literatura naukowa nie budzą większych wątpliwości co do wartości recenzowanej pracy.

Rozprawa doktorska składa się ze wstępu, 6 rozdziałów ułożonych w układzie chronologiczno-problemowym, zawierających od sześciu do dziesięciu podrozdziałów, zakończenia, bibliografii. Można było się pokusić o jakieś mapy Obwodu Białostockiego (a nie zdjęcia), no i koniecznie spis tabel i wykresów, ilustracji (zdjęć jak nazwał to Autor dysertacji). Tabele Autor numerował numerem rozdziału i podrozdziału, wydaje mi się że lepiej byłoby gdyby miały koniecznie wyraźnie zaznaczony tytuł (!) i nr ciągły w całej pracy. Ale chwała mu za olbrzymi materiał i treści znajdujące się w owych tabelach. Ale zdanie (s.15) „Po przeanalizowaniu danych ilościowych zamieszczonych w arkuszu kalkulacyjnym opracowane zostały odpowiednie wykresy i tabele obrazujące dynamikę zmian struktury społecznej i narodowościowej właścicieli w ciągu

około 50 lat. Do zbadania mobilności terytorialnej nabywców majątków instrukcyjnych wykorzystano źródła kartograficzne w postaci map geodezyjnych załączonych do spraw notarialnych, map topograficznych guberni grodzieńskiej i poszczególnych powiatów oraz map przeglądowych obrazujących zasięg osadnictwa rosyjskiego i polskiego” pokazuje wielokrotność prezentacji tych samych treści. Występuje to w każdym rozdziale. Chyba, że czegoś nie zrozumiałem, tak jak i w zdaniu (s. 13): „Dobór metod badawczych był uzależniony od rodzaju analizowanych materiałów źródłowych. Dokumentację o charakterze prawno-ustrojowym w postaci ukazów, zarządzeń oraz odnoszących się do nich instrukcji, okólników, cyrkularzy i innych aktów normatywnych zbadano, stosując metodę prawno-historyczną. Przeanalizowano zarówno terminologię prawniczą, jak i stopień stosowania prawa, gdyż metoda ta nie odnosi się jedynie do *law in books*, ale w dużym stopniu dotyczy także *law in action*. W związku z powyższym istotną rolę odgrywało również przestudiowanie, jak na kształtowanie ustawodawstwa rosyjskiego dotyczącego własności ziemskiej wpłynęły inne czynniki pozaprawne, zwłaszcza polityczne, ekonomiczne, ideowe i społeczne”.

Cała praca ma konstrukcję chronologiczno-problemową, która jest spójna oraz logiczna, a użyte metody badawcze są jak najbardziej zasadne. We wstępie Doktorant wyraźnie określił cel pracy i uzasadnił go stanem badań. Przedstawił również podstawę źródłową, literaturową oraz konstrukcję dysertacji.

Poprawnie przedstawił literaturę przedmiotu (co w innych dysertacjach nie zawsze występuje). Jego obszerne hipotezy - tezy - badawcze (s. 12-13) „W pracy zostały postawione następujące hipotezy badawcze, które poddane zostaną analizie dzięki zgromadzonym materiałom źródłowym:

- *Instrukcja* umożliwiła sprzedaż rosyjskim nabywcom majątków skonfiskowanych uczestnikom powstania styczniowego w 1863 r.;
- reforma uwłaszczeniowa zmieniła strukturę społeczną właścicieli gruntów w dawnym obwodzie białostockim i pozwoliła włościanom na udział w obrocie

handlowym własnością ziemską;

- rosyjscy nabywcy byli najmniej stabilnymi właścicielami majątków instrukcyjnych:
- uposażenie majątków instrukcyjnych wpływało na trwałe osiedlenie się w nich rosyjskich właścicieli;
- zakup majątków instrukcyjnych umożliwił niektórym rosyjskim urzędnikom zajęcie eksponowanych stanowisk w samorządzie szlacheckim i w ten sposób sprawowanie kontroli nad działalnością publiczną polskiej szlachty;
- wyznaczenie wnioskodawców decydowało o wydaniu zezwolenia przez władze gubernialne na zakup majątków instrukcyjnych;
- *Instrukcja* wpłynęła na częściową prywatyzację dawnej ekonomii grodzieńskiej;
- zakup majątków instrukcyjnych miał wpływ na migrację ludności włościańskiej;
- wielkość nabytych przez włościan działek zależała od ich miejsca zamieszkania;
- utworzenie Banku Włościańskiego przyczyniło się do zwiększenia odsetka włościańskich nabywców majątków instrukcyjnych;
- wprowadzenie ukazu z 1 maja 1905 r. umożliwiło polskim włościanom i mieszczanom zakup majątków instrukcyjnych;
- majątki instrukcyjne były zakupywane przez pierwszych właścicieli po cenach niższych od rynkowej wartości gruntów, a następnie sprzedawane po zawyżonych kwotach;
- wprowadzenie *Instrukcji* wpłynęło na depolonizację majątków skonfiskowanych polskim ziemianom;
- przepisy *Instrukcji* zakazujące Polakom i Żydom dzierżawy oraz zarządzania majątkami instrukcyjnymi były często naruszane, co z kolei tolerowały władze gubernialne;
- pochodzenie społeczne właścicieli wpływało na metody postępowania z zakupionymi nieruchomościami”

musza być zbieżne z poszczególnymi rozdziałami i być podsumowane w *Zakończeniu*. Nie do końca jednak tak się stało. . Zastanawiam się czemu ma służyć we *Wstępie* opis co jest w poszczególnych rozdziałach (s.20-23) nie wiem by nie czytać dalej? To taki poszerzony spis treści, niegdyś nazywany konspektem.

Rozdział pierwszy (podzielony na 7 podrozdziałów) jest wprowadzeniem w omawianą problematykę polityczno- gospodarczą Obwodu Białostockiego. Ma to wg Autora (s.20): „ułatwić zrozumienie genezy utworzenia majątków instrukcyjnych oraz ich funkcjonowanie w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia”. Co ma jednak do powstania majątków instrukcyjnych układ w Tylży, tworzący Obwód. Chyba jest tu nadinterpretacja. Bardzo dobry jest podrozdział dotyczący skomplikowanej sytuacji wyznaniowej, deklasacji szlachty czy kasacji zakonów.

Rozdział drugi składa się z sześciu podrozdziałów i jest poświęcony *de facto* tematyce i kwestią prawnoustrojowym. Niezwykle ciekawe są – od niedawna eksploatowane przez innych historyków - fragmenty „formuljamyh spiskow”, nieocenionego źródła do badań dziejów administracji rosyjskiej. Był on w innej postaci (artykułu) drukowany, co niegdyś było normą. Autor uczciwie o tym napisał co dziś nie jest normą! Podobnie jak i rozdział 6, s. 274 in.).

Znakomity rozdział trzeci (6 podrozdziałów) prezentuje genezę *Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe osiedlić się w tych guberniach*, jej autorów oraz zmieniające się jej niektóre zapisy. Niezwykle pomocne - i będzie dla innych - przedstawienie wybranych majątków instrukcyjnych, z wyceną, powierzchnią, uposażeniem, lokalizacją oraz sylwetki pierwszych rosyjskich właścicieli. Autor dysertacji

przedstawił to nie tyle na tle co porównał z wybranymi majątkami poza Obwodem Białostockim. Warta podkreślenia jest (tabela 3.5.1), czyli zestawienie pierwszych nabywców majątków (s.123-128).

Rozdział czwarty (podobnie jak i trzeci) stanowi właściwy zrab dysertacji. Jego 11 faktyczne podrozdziałów (bo rozbudowano podrozdziały – nie wiem jak to nazwać jeszcze raz podrozdziałami) opisuje strukturę społeczną i narodowościową właścicieli majątków instrukcyjnych, którzy władali nimi do 1915 r. Bardzo dobrze Autor przedstawił też poszczególne grupy: chłopów (uporczywie za językiem źródeł nazywanymi włościanami), mieszczan i rosyjskich urzędników, duchownych i wojskowych. Ciekawe i ważne są krótkie notki biograficzne i próba przedstawienia losów majątków instrukcyjnych po 1918 roku już w wolnej Polsce. Znakomite to!, uzupełnione zdjęciami Autora niektórych dworów (dworków).

W rozdziale piątym (5 podrozdziałów) omówiono obrót handlowy majątkami instrukcyjnymi oraz powrócono do zmian w strukturze społecznej właścicieli, do dynamiki tych zmian.

Rozdział szósty (sześć podrozdziałów) (s.22-23) „dotyczy majątków ziemskich przejętych przez Rosjan na podstawie innych aktów prawnych (tzw. ukazu konfiskacyjnego z 15 marca 1863 r. oraz ukazu z 10 grudnia 1865 r. o obowiązkowej sprzedaży nieruchomości sekwestrowanych uczestnikom zrywu niepodległościowego, ukaranych zsyłką administracyjną, która miała nastąpić po dwóch latach”. Autor porównał – zasadnie – z majątkami instrukcyjnymi.

Drobne uwagi i tezy dyskusyjne:

Generalnie recenzowana praca napisana jest ładnym i poprawnym językiem, choć budzą wątpliwości niektóre zwroty. Można w niej znaleźć także drobne błędy literowe i stylistyczne, które należy usunąć.

Niektóre zdania – styl mogą być jednak zaliczany do „pereł języka polskiego”, stąd też po decyzji o ewentualnej publikacji - na co ta dysertacja w 100% zasługuje i o co wnoszę - powinna być podana starannej redakcji, i to nie przez Autora. Nie wiem, nigdzie to nie zostało przedstawione (albo ja nie znalazłem) czy rosyjskie daty ukazów i innych aktów dotyczące Obwodu Białostockiego są wg kalendarza juliańskiego?

s. 7 czy koniecznie trzeba badać sprawę istnienia majątków „do końca istnienia Cesarstwa Rosyjskiego” czy nie do roku 1915, czyli faktycznego końca panowania Rosjan na tych ziemiach - jak jest zresztą w tytule i jak poprawnie Autor pisze na s.17?;

s.8 – oczywiście 1865 zamiast 1965;

s. 14, trochę – przynajmniej dla mnie – śmiesznie brzmi o opracowaniu danych w „arkuszu kalkulacyjnym MS Exel” czy mam wnioskować, że gdyby zastosowano inne narzędzie to wynik byłby inny? Oczywiście, że nie, to może dopisać (żartuję!), iż praca została napisana w Wordzie ileś tam;

s. 21 „poddano krytycznej analizie obieg korespondencji” – przecież na tym polega zawód historyka, inaczej nie można bo staniemy się „kalendarzystami”, po co o tym pisać;

s.24 *de facto* powtórzenie;

s. 25 Białystok stał się najważniejszym ośrodkiem gospodarczym z powodu wprowadzenia granicy celnej między Królestwem Polskim a resztą ziem rosyjskich; gdyby nie to chyba by się tak nie stało; pośrednio Doktorant pisze o tym na s. 34;

s. 31 przypis 23 nie wiem czy w tej formie potrzebny jest ten przypis, może jednak zapis polski ((gen. gubernatorzy wileńscy);

s. 40 wykres 1.3.2 czarno szary dla mnie jest nieczytelny (jakość wydruku). Podobnie jest z następnymi s.56 i w innych miejscach (s.233);

s. 42 trochę publicystyczne i niezbyt zgodne z prawdą lub dyskusyjne jest stwierdzenie, że kościół rzymskokatolicki był ostoją moralną ruchu niepodległościowego, a duchowieństwo aktywnie uczestniczyło w organizacji antyrosyjskich powstań narodowych. Misja kościoła, wtedy jak i dziś, jest inna, a to uczestnictwo, owszem występowało, ale w przeliczeniu na osoby – to wynik będzie po prostu mizerny;

s. 43 złagodzenie restrykcji przeciw kościołowi rzymskokatolickiemu (17 kwietnia 1905 r.) nastąpiło nie po wojnie z Japonią jak pisze Doktorant, tylko w czasie jej trwania i wydarzeń rewolucyjnych. Wojna formalnie zakończyła się w wrześniu 1905 roku;

s. 94 przypis 12 O Komitecie Zachodnim czy Komitecie ds. Guberni Zachodnich – można poszerzyć o *Журналы Комитета Западных Губерний*, Том 1: 1831-1835 гг., Издание подготовили Т. В. Андреева, И. Н. Вибе, Б. П. Миловидов, Д. Н. Шилов, Санкт-Петербург 2017 [Wydawca: Санкт-Петербург Ский Институт Истории Российской Академии Наук, Российский Государственный Исторический Архив];

s.175-178; 189-190 na jakiej podstawie określa Autor pochodzenie (białoruskie, ukraińskie, polskie)? Trochę wg mnie to jest na tzw. siłę. Generalnie zestawienie bardzo dobre;

s.206 przypis 159 literówka zamiast 1863 – powinno być 1963;

s.259 – „metoda dziedziczenia” może lepiej dziedziczenie;

s.289 rzeczy policzalne – „zachowane majątki” lepiej używać liczba a nie ilość;

s.310 „porażka powstania styczniowego” – klęska;

s.313 całkowicie nieczytelna (może to jakość wydruku w mojej kopii?)
mapa;

s. 330 i miło zobaczyć swój artykuł, ale jest tu zacytowany całkowicie „na siłę”; na marginesie dodam Auror zachował „właściwie” proporcje cytowanych artykułów swoich (9) do promotora prof. Karola Łopateckiego (5);

s. 331 Kwiatkowski W.. *Tradycyjny model opracowania* itd. Nie zmieniałbym jednak płci prof. Wiesławy Kwiatkowskiej;

s. 333 *Wspomnienia* Murawjowa (Warszawa 1990) zaliczyłbym do działu *Źródła drukowane*;

Wyżej punktowane uwagi są drobiazgami lub kwestiami dyskusyjnymi.

Ocena

Główną wartością pracy mgr. Janusza Danieluka jest fakt, iż w oparciu o przeanalizowany obszerny materiał źródłowy, dał nam bardzo szczegółowy opis powstania i funkcjonowania majątków instrukcyjnych. Poza cytowanym często (niestety już zmarłym) Jerzym Szumskim jest to najobszerniejsze opracowanie te zagadnienie w historiografii polskiej. Z faktycznego braku literatury nie musiał polemizować z wcześniejszymi stwierdzeniami badaczy. Doktorant w całej pracy sprawnie analizuje źródła i przenosi płynące z nich informacje na opis kolejnych opracowywanych zagadnień. Potrafi również odnieść wiedzę z przebadanych źródeł do ustaleń literatury historycznej. Pozwoliło to zrealizować zasadniczy cel pracy dając bardzo szczegółowy obraz wydarzeń.

Praca zasługuje na wyróżnienie i publikację. Oceniając bardzo pozytywnie wartość dysertacji, wnoszę o dopuszczenie Pana mgr. Janusza Daniluka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

W. Kasprowek
01/11/14